

СУЧАСНІ ГЕОГРАФІЧНІ ТА ЕКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОВКІЛЛЯ

УДК 504.5.+ 911.05

С. П. СОНЬКО, д-р геогр. наук, проф.
Уманський національний університет садівництва
Інститутська вулиця, 1, Умань, Черкаська, 20300
e-mail: sp.sonko@gmail.com

Н. В. МАКСИМЕНКО, канд. геогр. наук, доц.
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи, 6, м. Харків, 61022
e-mail: nadezdav08@gmail.com

ПРО «ПРИРОДНІСТЬ» ТА «АНТРОПОГЕННІСТЬ» ЛАНДШАФТОТВОРЕННЯ

Розглядається проблема існування різних підходів до сучасного тлумачення понять «ландшафт», «антропогенний ландшафт» і «природний ландшафт». На основі аналізу нової термінології автори простежують ретроспективу зміни домінуючих процесів у ландшафті і їх наслідків. Фіналом дискусії є пропозиція авторів використовувати ландшафтне планування для узгодження сучасних викликів у природо-користуванні територій різного функціонального призначення. Наведено етапи ландшафтного планування та можливі їх результати.

Ключові слова: ландшафт, природність, антропогенність, конструктивна географія, соціогеосистема, ландшафтне планування, етапи, оптимізація

Sonko S. P.
Uman National University of Horticulture

Maksymenko N. V.
V. N. Karazin Kharkiv National University

«NATURAL» AND «ANTHROPOGENIC» IN CREATING THE LANDSCAPE

The problem of different approaches to the modern interpretation of the concepts of «landscape», «anthropogenic landscape» and «natural landscape». Based on the analysis of the new terminology of the authors track retrospective change that dominant processes in the landscape and their consequences. Ending debate is to offer authors use Landscape planning to harmonize current challenges in environmental management of areas of different functional purpose. Listed stages of landscape planning and their possible results.

Keywords: landscape, natural, anthropogenic, constructive geography, social geosystems, landscape planning, stages, optimization

Сонько С. П.
Уманський національний університет садівництва

Максименко Н. В.
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

О «ПРИРОДНОСТИ» И «АНТРОПОГЕННОСТИ» ЛАНДШАФТОБРАЗОВАНИЯ

Рассматривается проблема существования различных подходов к современному толкованию понятий «ландшафт», «антропогенный ландшафт» и «природный ландшафт». На основе анализа новой терминологии авторы прослеживают ретроспективу смены доминирующих процессов в ландшафте и их последствий. Финалом дискуссии является предложение авторов использовать ландшафтное планирование для согласования современных вызовов в природопользовании территорий разного функционального назначения. Перечислены этапы ландшафтного планирования и возможные их результаты.

Ключевые слова: ландшафт, природность, антропогенность, конструктивная география, социогеосистема, ландшафтное планирование, этапы, оптимизация

Вступ

Постановка проблеми. У сучасному ландшафтознавстві сформувались досить чіткі уявлення про роль кожного з компо-

нентів географічної оболонки у формуванні ландшафтів. Проте, коли мова починає йти про роль найбільш непередбачуваного і останніми роками більш активного компо-

нента – людини з її господарством, починаються тривалі і здебільшого непродуктивні дискусії. При цьому більшість ландшафтознавців, здається, вже погодилися, що термін «антропогенний» не вартий того, щоб позначати закономірний, тривалий і логічний ноосферний процес антропогенної зміни ландшафтів і окремо виділяти цілий їх клас – «антропогенні». Не треба ще раз доводити, що завдяки своєму втручання людина перетворила у «антропогенні» більшість ландшафтів планети. Закономірним підтвердженням цього є висловлювання В. С. Преображенського, датоване ще 1982

роком: «Мине тривалий час, і відпаде необхідність в назві антропогенного ландшафтознавства, оскільки під ландшафтознавством стануть розуміти вчення про антропогенні ландшафти, з виділенням в ньому особливого розділу про природні комплекси» [1, с. 96–100]. Власне, саме словосполучення у назві цілого наукового напрямку «антропогенне ландшафтознавство» як би закріплює за ним поважний методологічний статус і тим самим спонукає до нових дискусій, головним питанням яких є передусім співвідношення «природності» і «антропогенності» у формуванні ландшафтів.

Обговорення і аналіз проблеми

Ця стаття є продовженням такої дискусії. Чому це так важливо сьогодні? Над усе через некоректні методологічні висновки з теорії антропогенного ландшафтознавства, яка заклала потужні підвалини у дослідницький апарат сучасної конструктивної географії. А ось остання є практично спрямованою наукою (за самою назвою), яка може підсилити або навпаки, завдяки безкарному «науковому обґрунтуванню» подальшого знищення природних ландшафтів принизити статус усієї географії. Невизначеність методології антропогенного ландшафтознавства саме з екологічних позицій вже призвела сьогодні до появи дивакуватих термінів на зразок «соціогеосистема»/«геосоціосистема», до яких причетні як географи (К.А.Немець та Л.М.Немець), так і біологи (М.А.Голубець). При цьому перші у своїх побудовах чомусь зовсім не враховують природний початок усіх процесів на нашій планеті, віддаючи перевагу процесам і феноменам суто соціальним, другі ж, навпаки, підлаштовуючись під модний термін намагаються замінити екосистемну суть біосфери на якийсь ерзац з соціальної філософії, економіки і геології і називаючи це *середовищезнавством*.

«Соціогеосистема – це гетерогенна система, яка містить різні за рівнем узагальнення та ієрархії соціальні елементи чи підсистеми, а також техногенні, кісні та біогенні елементи (підсистеми), що знаходяться у взаємодії через потоки речовини, енергії та інформації в географічному просторово-часовому континуумі» [2]. Ну чим тобі не антропогенний ландшафт! І ще далі:

«Багато властивостей соціогеосистем визначаються саме соціальними підсистемами, тому з точки зору ґносеології цей аспект є дуже важливим, бо обумовлює методологію дослідження соціогеосистем». І ще далі за твердженням К. А. Немця джерелом розвитку соціогеосистем є суспільно-географічний процес [3].

І далі. Чого лише вартє виокремлення М. А. Голубцем меж міста з їхнього природного оточення: «Визначаючи урбоекосистему як підсистему міської геосоціосистеми, важливо встановити, де проходять межі між ними. Функціональні і просторові межі між соціогенним і природним (урбоекосистема) блоками геосоціосистеми доречно проводити в тих місцях, в яких речовинно-енергетичні ресурси, вилучаючись із природного середовища, включаються в соціальний обмін - виробничу переробку, споживання тощо (наприклад, цей рубіж, де камінь, глина чи пісок потрапляють з кар'єру на транспортер і включаються в технологічний процес), або в яких продукти чи відходи виробництва, випадаючи із соціального обміну, потрапляють у природне середовище, накопичуються в ньому, або захоплюються біотичним кругообігом (наприклад, те місце, де рідкі промислові відходи потрапляють в річку, або пил і гази - в атмосферу)» [4]. А куди ж дівати предмети людської матеріальної культури, які вироблені на віддаленіших територіях, зокрема, в інших країнах і якими насичена уся «урбо-сфера» (наприклад, автомобілі)? А куди ж дівати те «біологізоване» і розпорошене усією планетою але вороже біосфері сміття

у вигляді ГМО? Як бачимо подібний підхід, підкріплений «геосоціосистемною» аргументацією надто примітивізує складні взаємовідносини природи і людини. На нашу думку, штучне відокремлення урбоекосистеми від природних екосистем є методологічно помилковим і пояснюється розведеністю в часі стану початку формування урбоекосистем і сучасного їхнього стану, про що вже писалось (Сонько, Максименко, 2013). Такий підхід є антропоцентристським, а отже, редуціоністським і обов'язково призведе до відомого вже механістичного виділення «підсистем», «блоків», а також двомірних бар'єрних кордонів, що власне і підтверджується подальшим висловом М.Голубця [6].

І ще далі. Логічно продовжуючи проєкцію «геологічної сили людини» як головного внутрішнього механізму антропогенного ландшафтознавства наприклад, на геоморфологію, її можна визначити як науку, яка відповідно до сили планетарного тяжіння відстежує просторово-часовий процес згладження наявного рельєфу до свого базису ерозії відповідно до першого закону термодинаміки (або закону нульової ентропії), в тому числі і за участю людини. Щось на зразок місячної поверхні з пилу, усіяною кратерами. Так на Місяці ж немає атмосфери, справедливо заперечить читач. А ми заперечимо йому: з такими темпами експансії людства по відношенню до біоти, яку науково обґрунтовує антропогенне ландшафтознавство, докорінна зміна газового складу атмосфери до стану вакууму – лише справа часу.

Що ж сталося такого з початку 80-х років ХХ століття, що примушує вбачати у наведеному вище вислові батька конструктивної географії В.С.Преображенського не констатацію факту і навіть не науковий прогноз, а глибокий сарказм. А сталося багато подій, які знову і знову спонукають до дискусій. Передусім, це усвідомлення того, що глобальна екологічна проблема загострюється саме завдяки людині.

Саме тому ключові позиції в сучасній методології прикладних ландшафтних досліджень, на нашу думку, має займати ландшафтне планування – інструмент впорядкування територій і регулювання антропогенного втручання у природний комплекс. Як

відомо, процедура ландшафтного планування десятиліттями вдосконалювалась у країнах Європи та стала обов'язковою для використання в процесі освоєння нових територій або удосконалення вже освоєних [7].

У той же час, всі намагання європейських вчених і практиків наблизити наші вітчизняні реалії природокористування до бажаного об'єктивного ландшафтного планування стикаються з потужною адміністративною стіною нерозуміння. Результатом реалізації запропонованого німецькими вченими пілотного проєкту з ландшафтного планування для Черкаської області, Канівського району і окремої сільської ради став лише науковий звіт, підготовлений вченими Інституту географії НАН України і ряд публікацій [8]. Попри виконання всіх інструкцій і представлений блискучий матеріал, ні ландшафтний план (сільська рада), ні рамковий ландшафтний план (адміністративний район), ні ландшафтна програма (область) не були повноцінно втілені у життя.

Названі документи – це серія карт і пояснювальний текст, що ґрунтується на результатах польового обстеження території і становлять основу для розробки і прийняття управлінських рішень, спрямованих на збереження довкілля, розвиток економіки і поліпшення екологічної ситуації. Згідно, законодавства європейських країн, ландшафтне планування не є обов'язковим, але його процедури виконувались хоча б раз для всієї території, наприклад, Німеччини [7].

Недосконала економічна і політична система в Україні, як ми писали раніше [10], далеко відсунула в часі здійснення ландшафтного планування на державному рівні. У той же час, не поринаючи в ілюзії, ми все ж сподіваємось, що хоча б для локальних територій різного функціонального призначення, можливим є використання тих чи інших елементів ландшафтного планування, а, можливо, і всієї процедури загалом.

У попередній публікації [11] ми наводили приклади таких територій і практичне втілення ідеї дискретного використання ландшафтного планування. В цій статті ми ставимо за мету переконати читача в необхідності і можливості реалізації вказаних

ідей та визначити місце ландшафтного планування в сучасному ландшафтознавстві.

Отже, процедуру ландшафтного планування умовно можна розділити на кілька етапів:

- Інвентаризаційний, коли дослідник має визначитись з територією та її ландшафтною диференціацією, а також можливими джерелами конфліктів природокористування на ній;

- Оціночний, що охоплює всі види робіт з оцінки екологічного стану окремих природних компонентів і ландшафту в цілому;

- Концептуальний, під час якого визначається концепція цілей природокористування для кожного ландшафту і території загалом;

- Оптимізаційний – розробка оптимального збалансованого використання території з визначенням напрямків і конкретних заходів, спрямованих на поліпшення екологічного стану ландшафту, наближення його до природного (похідного).

Оскільки адміністративний підхід до ландшафтного планування в Україні не реалізований, ми пропонуємо використовувати його для окремих територій, в екологічній рівновазі яких зацікавлені конкретні власники або керівники. До них ми віднесли території агрофірм, об'єктів природно-заповідного фонду (національний парк, заповідник, заказник), лісництв, водогосподарських об'єктів (водосховище, ставок, тощо), міських районів або міста в цілому.

Інноваційна сутність такого підходу полягає в тому, що кожен власник чи менеджер, на наш погляд (може ідеалістичний), зацікавлений у результатах кожного етапу

ландшафтного планування, якщо його мета – збереження екологічної рівноваги керованого ним об'єкта (території).

Розглянемо коротко коло результатів кожного етапу ландшафтного планування:

- Інвентаризаційний етап має результатом карту ландшафтів (природних та/або антропогенних), карту джерел забруднення довкілля, карту конфліктів природокористування, карти, що ілюструють характеристики природних компонентів (грунтів, рельєфу, четвертинних відкладів, клімату, рослинності, тощо);

- Оціночний етап передбачає: здійснення відбору і хімічного аналізу зразків ґрунтів, рослинності, вод і оцінка їх екологічної якості; визначення рівня чутливості кожного ландшафту і, як наслідок, його стійкості до антропогенного навантаження або природних впливів; класифікація конфліктів з заповненням матриці конфліктів і створення карти конфліктів та ін.;

- Концептуальний етап має результатом карту концепцій природокористування в кожному ландшафті, прелік напрямів змін, що дадуть змогу їх реалізувати;

- Оптимізаційний етап для кожного менеджера є вирішальним в управлінні територією (об'єктом), оскільки саме в нього закладено очікування керівника від обстеження території для оптимізації і збалансованого природокористування.

Таким чином, може бути реалізований шлях від ландшафтознавства антропогенного до класичного з повним комплексом дослідження природних компонентів і їх наближення до природного чи екологічно врівноваженого стану.

Висновки

Прямим наукознавчим наслідком сучасного аналізу процесів ландшафтотворення стала постнекласична методологія у якій природа розглядається (нарешті!) не як об'єкт перетворення, а як суб'єкт з власною поведінкою, яку людина «дозволяє» природі реалізувати. Що ж це змінює у методології ландшафтознавства? Найголовніше – перенесення наголосів з «конструювання» ландшафтів до вивчення компенсаторної реакції природних комплексів завдяки дії принципу Ле-Шательє, так вдало викорис-

таному автором теорії біотичної саморегуляції В. Г. Горшковим. Або іншою мовою – дороговказ у зворотному напрямі від ландшафтознавства антропогенного до класичного.

Прикладним результатом запропонованого використання ландшафтного планування для оптимізації природокористування є можливість збалансованого врахування як природних так і антропогенних чинників ландшафтотворення на територіях різного функціонального призначення.

Література

1. Денисик Г. І. Антропогенне ландшафтознавство: витоки, становлення, перспективи розвитку. / Вісник Львів. ун-ту. Серія географічна. 2004. Вип. 31. С. 96–100.
2. Автореф. дис. д-ра геогр. наук: 11.00.02 / Людмила Миколаївна Немець, Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2004.
3. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.slideshare.net/geograf22/ss-16102723>
4. Голубець М. А. Екосистемологія. - Львів: «Поллі», 2000. -235 с.
5. Сонько С. П. Просторові і часові механізми антропогенної експансії агроландшафту / С. П. Сонько, Н. В. Максименко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, № 1054, Серія:Екологія, - Харків, 2013 - С. 13-22.
6. Сонько С. П. Просторовий розвиток соціо-природних систем: шлях до нової парадигми. Монографія.- К.: Ніка Центр, 2003.- 287 с.
7. Landschaftsplanung / mit Beitr. von: Claus Bittner . Christina von Haaren (Hrsg.). – Stuttgart: UTB, Ulmer, 2004. – 527 p.
8. Руденко Л.Г. Ландшафтна програма Черкаської області: методичні підходи та основні результати планування / Л. Г. Руденко, О. Г. Голубцов, С. А. Лісовський, Є. О. Маруняк, Ю. М. Фаріон, В. М. Чехній // Український географічний журнал - 2013, № 2. – С. 33.
9. Максименко Н. В. Ландшафтне планування як засіб екологічного впорядкування території / Н. В. Максименко // Проблеми безперервної екологічної освіти і картографії: Збірник наукових праць. Вип. 16. Харків – 2012. С. 65-68.
10. Maksymenko N., Cherkashina N. Prospects of landscape planning in legislation of Ukraine/ Acta environmentalica universitatis comenianaе (Bratislava), Vol. 21, 1(2013) - P. 83-88.
11. Максименко Н. В. Особливості ландшафтно-екологічного планування територій різного функціонального призначення / Н. В. Максименко, А. А.Клещ, К. Ю. Михайлова, О. М. Гоголь // Географія, екологія, туризм: теорія, методологія, практика: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 21-23 травня 2015, Тернопіль : СМП «Тайп», 2015, - С.249-251.

Надійшла до редколегії 8.05.2016